

טבת התשע"א

בס"ד

יעקב וביתו יורדים מצרימה לפרשת ויגש (ע"פ שעורו של הרב אלחנן סמט)

דבר זה מתברר אמנם בוודאות רק בראשיתו של ספר שמות: בני יעקב אשר לא שבו לארצם לאחר עבור שנות הרעב, ואף לא לאחר מות יעקב, מגלים כי השתייה הנעימה שהייתה להם במצרים בתחילה, הופכת לגלות מרה שממנה אינם יכולים לצאת עוד בכוחות עצמם.

מזווית הראייה הזאת, שבה ההשגחה הא-לוהית מביאה להגשמת תכניותיה באמצעות מעשי בני אדם, סיפור יוסף ואחיו מהווה תחבולה, או מוטב קובץ תחבולות, שמטרתן לגרום לירידת יעקב וביתו למצרים לשם התחלת הגלות.

וכדברי מדרש תהילים:

2. מדרש תהילים למזמור ק"ה (פסוק טז)

קודם שבא יעקב למצרים, כמה מנגנאות (- תחבולות) נעשו, שיעשו אחי יוסף כל אותן הדברים, כדי שירד יוסף למצרים, ואחרי כן ירד יעקב אחריו למצרים.

בבראשית רבה המשילו את התחבולה שבאמצעותה גלגלה ההשגחה את ירידת יעקב מצרימה במשל:

3. בראשית רבה (פו, ב)

לפרה שהיו מושכין אותה למקולין (- לבית מטבחים) ולא היתה נמשכת. מה עשו לה? משכו את בנה לפניו, והיתה מהלכת אחריו על כרחה שלא בטובה. כך היה יעקב אבינו ראוי לירד למצרים בשלשלאות ובקולרין (- שהרי גזרת גלות נגזרה עליו), אמר הקב"ה: בני בכורי (- הוא יעקב) ואני מורידו בבזיון?!... אלא הריני מושך את בנו לפניו, והוא יורד אחריו על כרחו שלא בטובתו.

ונחתום את סדרת הציטוטים מדברי חז"ל שמשותפת להם ההתבוננות בסיפורנו מן הזווית הזאת, בדבריו הידועים של ר' יוחנן המובאים במסכת שבת:

4. מסכת שבת פט ע"ב

אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: ראוי היה יעקב אבינו לירד למצרים בשלשלאות של ברזל (רש"י: כדרך כל הגולים, שהרי על פי גזרת גלות ירד לשם), אלא שזכותו גרמה לו, דכתיב (הושע י"א, ד): "בחבלי אדם אמשכם³, בעבתות אהבה...".

ב. האם מודעים האישים בסיפורנו לסיבתיות הכפולה?

ישנם סיפורים במקרא שבהם האישים הפועלים בסיפור מודעים לממד הא-לוהי של ההתרחשות, ומודעות זו עצמה עשויה להשפיע על מהלכיהם.⁴

³ 'אדם' הוא כינוי ליוסף בכמה מקומות במקרא ובדברי חז"ל. ראה מ' זיידל, 'חקרי מקרא', בפרק "אדם - זה יוסף", ירושלים תשל"ח, עמ' קנז-קס.

⁴ לדוגמה, המלכת דוד על ידי כל שבטי ישראל בחברון, המתוארת בראש פרק ה' בשמואל ב. ההשתלשלות ההיסטורית הטבעית שהביאה לידי כך מתוארת לאורך פרקים רבים בשמואל, אך מאחרי כל זאת נמצאת הבחירה הא-לוהית בדוד, במסגרת המעשה שעושים בני אדם כדרכם.

א. 'סיבתיות כפולה' בסיפור יוסף ואחיו

הסיפור הגדול על יוסף ואחיו החותם את ספר בראשית מדגים את אחד העקרונות החשובים ביותר בסיפורי המקרא בכלל: עקרון 'הסיבתיות הכפולה'.¹

להתרחשויות שונות המתוארות בסיפור המקראי ישנו הסבר הגיוני טבעי:

מעשיהם של בני אדם שהסיפור חושף בפנינו את מניעיהם גורמים לתוצאות שונות.

ברם המעיין בסיפור עצמו או בהקשר הרחב שבו הוא מופיע יגלה מישור אחר וגבוה יותר של סיבתיות:

רצון ה' ותכניתו הם המתגשמים באותה התרחשות המתוארת בסיפור, ובני האדם, הפועלים מתוך מניעיהם שלהם, הופכים, שלא מדעתם ולעתים גם שלא בטובתם, למגשימיה של הכוונה הא-לוהית.²

לסיפור ירידת יעקב וביתו למצרים המופיע בפרשתנו בראש פרק מ"ו ישנה הנמקה ברורה מאוד בסיפור הגדול שהחל בפרשת וישב:

קנאה ושנאה בין בני יעקב לבין יוסף אחיהם הביאו למכירתו של יוסף מצרימה, ולבסוף הביאו פיוס והשלמה ביניהם לאיחוד מחדש של המשפחה בשנות הרעב תחת חסותו של יוסף במצרים.

ברם המתבונן בסיפורנו בהקשרו הרחב, הכולל את ספר בראשית בשלמותו וכן את ראשיתו של ספר שמות, יודע כי לשינוי הדרמטי הזה בקורות משפחת יעקב קדמה גזרת ה' שנאמרה לאברם בברית בין הבתרים:

1. בראשית ט"ו, יג

וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם: יָדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה.

בירידת יעקב וזרעו למצרים החלה גלות זו להתממש.

¹ נראה שאת המונח 'סיבתיות כפולה' טבע יחזקאל קויפמן בדברים שבעל פה. ראה י"א זליגמן, 'מחקרים בספרות המקרא' (ירושלים תשנ"ב), במאמרו "גבורת האדם וישועת הא-ל", עמ' 62 הערה 1.

² במקרים רבים הכוונה הא-לוהית היא לגמול עם הצדיק כצדקתו או עם הרשע כרשעתו, אך יש שהתכנית הא-לוהית אינה קשורה דווקא בגמול.

העיקרון של סיבתיות כפולה קרוב למה שרמב"ן מכנה 'נס נסתר'. רמב"ן מבאר את משנתו בעניין הנס הנסתר בכמה מקומות בכתביו. הנה דבריו בויקרא כ"ו, יא: "הברכות (- בפרשת בחוקותי) אף על פי שהם נסים, הם מן הנסים הנסתרים שכל התורה מלאה מהם, כאשר פירשתי, והם אפילו ליחיד העובד... וכבר ביארנו כי כל אלה הברכות כולם נסים, אין בטבע שיבואו הגשמים ויהיה שלום לנו מן האויבים... בעשותנו החוקים והמצוות, ולא שיהיה היפך מפני זרענו השנה השביעית". רמב"ן מדבר אמנם על התממשות הכוונה הא-לוהית במסגרת הטבע הפועל כדרכו, ואילו אנו - במסגרת המעשה שעושים בני אדם כדרכם.

2. חתימת היחידה הסיפורית השנייה במילים "נתחי רוח יעקב אביהם" עומדת כניגוד לחתימת היחידה הסיפורית הראשונה (מ"ב, לח) "והורדתם את שיבתי ביגון שאולה".

3. ההבחנה בין סיום היחידה השנייה לפתיחת השלישית עולה גם מן המעבר בין השם יעקב בפסוקים החותמים ... "ויבאו... אל יעקב אביהם... נתחי רוח יעקב אביהם", לשם ישראל בפסוקים הפותחים את היחידה הבאה: "ויאמר ישׂראל... ניסע ישׂראל".

ב. נראה כי היחידה הסיפורית השלישית חותמת בפסוק כח בפרק מ"ו שבו מסתיים סיפור הירידה למצרים בהגעת יעקב וביתו אל תכלית מסעם "ויבאו ארצה גשן".

אלא שבין פסוק ז לפסוק כח נפתחות כעין סוגריים ובהם פירוט שמות בני ישראל הבאים מצרימה – **שבעים נפש**.

רשימה גינאולוגית זו (פסוקים ח-כז) אינה חלק מן הסיפור, אלא היא מהווה סוג ספרותי שונה הנכלל כ'אי' בתוך הסיפור.¹⁰

מקומה אחרי פסוק ז נובע מכך שהרשימה הזאת מפרטת את האמור בפסוק ז "בני ובני בניו... וכל זרעו".

משהסתיים פירוט שמות הבאים מצרימה, בא הפסוק החותם את סיפורו בתיאור הגעתם אל אותו החלק במצרים שאליו התכוון יעקב להגיע – אל ארץ גושן.¹¹

ג. סיפורנו הוא 'סיפור מסע' – סיפור על יציאה מארץ אחת והגעה אל ארץ אחרת.

אופיו זה הוא הקובע את חלוקתו לשתי מחציות:

מחצית א – מ"ה, כח - מ"ו, ד – מתברון לבאר שבע¹² וההתגלות בבאר שבע¹³
מחצית ב – מ"ו, ה-ז; כח – מבאר שבע למצרים

שתי המחציות כמעט שוות באורכן: במחצית הראשונה 61 מילים ואילו במחצית השנייה 59 מילים.

¹⁰ היותה של הרשימה מעין מאמר מוסגר בא לידי ביטוי בכך שהיא מהווה **פרשת**

מסורה בפני עצמה.
¹¹ א. ההבהרה שזהו המקום שאליו תכנן יעקב להגיע באה באמצעות השימוש בעבר מוקדם – "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גשן" – 'שלח' עוד קודם למסופר בפסוקים הקודמים על בואו מצרימה.

ב. לולי נראה את פסוק כח כחותם הסיפור הקודם, יהא עלינו לראותו כפותח את הסיפור הבא. דבר זה קשה הן מבחינת תוכנו של הפסוק, העוסק בעניין סדרי ירידת המשפחה למצרים – נושא הסיפור הקודם – והן מבחינת סגנונו: בדרך כלל אין סיפור מתחיל בכינוי רומז לדמות ששמה לא נתפרש עדיין, והיה צריך לומר 'ואת יהודה שלח יעקב לפניו...'. אף השימוש שעושה פסוקנו בעבר מוקדם מייחס את האמור בפסוק זה לאירועים הקודמים.

¹² העיר באר שבע מציינת במקרא את גבולה המיושב הדרומי של ארץ כנען, ועל כן המחצית הראשונה מתארת אירועים שאירעו עדיין בארץ, לקראת המשך המסע והיציאה מן הארץ למצרים.

¹³ אף ביציאתו הקודמת של יעקב לחוצה לארץ, בראש פרשת ויצא, הוא זכה בהתגלות לילית במקום חנייתו לאחר היציאה לדרך. אלא שאז דווקא יצא מבאר שבע ופנה צפונה, ומקום חנייתו היה בית אל.

בארץ כנען

ויבאו מצרימה יעקב וכל זרעו אתו.
בני ובני בניו אתו בנותיו ובנות בניו וכל זרעו הביא אתו מצרימה.
(...רשימת שמות)

ז

ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גשן ויבאו ארצה גשן.

כח

ראשית, הבה נעיר בקיצור הערות הנוגעות לתיחום הסיפור ולמבנהו:

א. סיפורנו חותם את החטיבה השלישית בסיפור הגדול על יוסף ואחיו.

חטיבה זו כוללת שלוש יחידות סיפוריות ובהן מתוארות שלוש ירידותיהם של האחים למצרים:

1. הירידה הראשונה של האחים למצרים ושיבתם ממנה – מ"ב, א - מ"ג, א
2. הירידה השנייה של האחים למצרים ושיבתם ממנה – מ"ג, ב - מ"ה, כז
3. ירידת המשפחה כולה למצרים – מ"ה, כח - מ"ו, ז; מ"ו, כח

כל אחת משלוש היחידות פותחת ביזמה של יעקב לירידה למצרים:

7. שלוש ירידותיהם של האחים למצרים

1. מ"ב, א-ב ... ויאמר יעקב לבניו... הנה שמעתי כי יש שָׁבַר בְּמִצְרַיִם רָדוּ שָׁמָּה וְשָׁבְרוּ לָנוּ מִשָּׁם וְנָחִיָּה וְלֹא נָמוּת.

2. מ"ג, ב ... ויאמר אליהם אביהם: שבו שברו לנו מעט אכל.

3. מ"ה (כג) ולאביו שלח פזאת עשרה חמרים נשאים מטוב מצרים ועשר אתנות נשאת בר ולחם ומזון לאביו לדרך: (כד) וישלח את אחיו וילכו ויאמר אליהם אל תתגזו בדרך: (כה) ויעלו ממצרים ויבאו ארץ כנען אל יעקב אביהם: (כו) ויגדו לו לאמר עוד יוסף חי וכי הוא משל בכל ארץ מצרים ויפג לבו כי לא האמין להם: (כז) ויגדו אליו את כל דברי יוסף אשר דבר אליהם וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אתו ונתחי רוח יעקב אביהם:

(כח) ויאמר ישׂראל: רב, עוד יוסף בני חי, אלכה ואראנו בטרם אמות.

יזמה אחרונה זו של יעקב היא הקובעת כי כאן מתחיל סיפור הירידה השלישית (שהפעם כוללת את יעקב ואת כל ביתו, והמניעים שלה שונים מאלו של שתי הירידות הקודמות).

בפסוקים הקודמים, בסוף פרק מ"ה, מיידעים האחים את יעקב בכך ש"עוד יוסף חי", אולם פסוקים אלו (כה-כז) הם חלק מתיאור שיבתם של האחים ממצרים ועדיין אין בהם אזכור מפורש של ירידה נוספת למצרים:

1. אמנם דבר זה נרמז בפסוק כז:

"וַיַּגְדְּרוּ אֵלָיו אֶת כָּל דְּבָרֵי יוֹסֵף" (כלומר, דברי יוסף בפסוקים ט-יא, שעיקרם "רדה אלי אל תעמדי");
"וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אתו".

אולם דברים אלו נועדו לשכנע את יעקב כי "עוד יוסף חי וכי הוא משל בכל ארץ מצרים... כי לא האמין להם".

אם ימנענו כאשר מנע מאביו יצחק או לא. וזבח זבחים כדי שתבוא אליו רוח הנבואה.
ולפי זה מפרש רד"ק את כוונת תשובת ה' בהתגלותו ליעקב:
"אנכי האל-א-להי אביך" – שמנעתי מרדת מצרים, אבל לך אני אומר שלא תירא מרדת שם...

תשובה זו, קשה לקבלה:
ראשית, רצונו של יעקב לקבל הוראה מאת ה' להיתר ירידתו למצרים או לאיסורה אינה סיבה ליראה שלו מן הירידה למצרים, עד שהקב"ה צריך לומר לו "אל תירא".

שנית, אין דינו של יעקב כדינו של יצחק:
יצחק לא יצא מעודו מן הארץ, אף לא לשם מציאת אישה בחרן,¹⁵ ואילו יעקב עזב את הארץ למשך עשרים שנה כדי להקים משפחה, ויציאתו מן הארץ קיבלה אישור מאת ה' בהתגלות שהתגלה לו ה' בבית אל.

נראה אפוא שאין כל מניעה מיעקב לרדת מצרימה בעת הרעב, כשם שעשה גם אברהם זקנו, מה עוד שכאן מתוספת מטרה כה חשובה כראיית בנו האובד.

לרמב"ן יש תשובה אחרת לשאלה מדוע היה יעקב ירא לרדת למצרים, ואף הוא דן בכך בפירושו לפסוק א (ד"ה ויזבח זבחים לא-להי אביו יצחק):

9. רמב"ן על מ"ו, א
כאשר בא יעקב לרדת מצרים ראה כי הגלות יתחיל בו ובזרעו ופחד ממנו,¹⁶ וזבח זבחים רבים לפחד אביו יצחק,¹⁷ שלא תהא מדת הדין מתוחה כנגדו.¹⁸

ובכן, יעקב "ראה כי הגלות יתחיל בו ובזרעו", והיה מודע אפוא למשמעות הנסתרת של האירועים הנפלאים שגלגלו את ירידתו למצרים.

כלומר, הוא מודע ל'סיבתיות הכפולה' של ההתרחשות שבה הוא עומד.

אולם על כך לשאול:
מניין ליעקב אותה ודאות 'כי הגלות יתחיל בו ובזרעו', וכי עתה, בירידה זו, מתחילה אותה גלות?

ידיעת דבר ה' לאברהם בברית בין הבתרים אינה מספקת:
מי אומר שזמנו של דבר ה' להתחיל להתממש הוא דווקא בשעה זו?

¹⁵ ואברהם אביו הקפיד מאוד על דבר זה, ראה דבריו לעבדו ב-כ"ד, ו-ח. וראה עוד דברי רש"י (על פי בראשית רבה סד, ג) ל-כ"ו, ב: "אל תרד מצרימה" – שאתה עולה תמימה ואין חוצה לארץ כדאי לך".

¹⁶ מקורו של רמב"ן בשני מקומות בזהר לספר בראשית, כפי שציין הרב שעוועל ז"ל במהדורתו. מקום אחד הוא בזהר ויחי, רכב ע"א (בתרגום הסולם): "בשעה שיעקב היה יורד למצרים היה מתיירא: אמר, אולי חס ושלום יקלו בני בין העמים ואולי יסלק הקב"ה שכנינו ממני...". המקום האחר הוא בזהר בשלח, נג ע"א (בתרגום הסולם): "בשעה שנסעו ישראל לרדת בגלות מצרים, יראה ואימה חזקה נפלה עליו (- על יעקב), אמר לו הקב"ה ליעקב, למה אתה מתיירא, יאל תירא מרדה מצרימה. ממה שכתוב יאל תירא משמע שהיה מתיירא".

¹⁷ "וישבע יעקב בפחד אביו יצחק" (ל"א, ג), ובתרגום אונקלוס: "בדחיל ליה אבוהי יצחק" – "במי שהיה אביו מפחד ממנו" (ראבי"ע).

¹⁸ בהמשך דבריו מבאר רמב"ן מדוע זבח יעקב דווקא בבאר שבע: "ועשה זה בבאר שבע שהוא בית תפילה לאבותינו, ומשם נטל רשות בלכתו לחרן" (- כ"ח, י "ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה"). אולם כאן טעמו של רד"ק מתאים יותר: באר שבע היא קצה ארץ כנען וממנה ואילך הוא כבר בגדר מי שיצא מן הארץ אל הגלות.

ד. המחצית הראשונה – הזביחה וההתגלות בבאר שבע
בבואו לבאר שבע – קצה גבולה המיושב הדרומי של ארץ כנען – נאמר על יעקב: - מקור 6 -
מ"ו, א וַיִּזְבַּח זְבָחִים לַאֱלֹהֵי אָבִיו יַצְחָק.
מדוע עשה כן?

כאשר המניעים לפעולה של דמות בסיפור המקראי אינם כתובים במפורש, על הקורא להתאזר בסבלנות:
לכשייווכח מה היא התוצאה של אותה פעולה, יוכל להניח בדרך כלל שמניעיו של הפועל היו מכוונים לאותה תוצאה, בבחינת "סוף מעשה במחשבה תחילה".

ובמה שנוגע לסיפורנו:
ניתן להניח שכוונת יעקב בזבחים שזבח הייתה לבקש מאת ה' שיתגלה אליו רגע לפני עזבו את הארץ.

בקשה שמבקש אדם מאת ה' שיתגלה אליו מביעה בדרך כלל **מצוקה**.

אולם מה מקום יש למצוקה בשעה שיעקב הולך להתאחד עם בנו האהוב, שאותו חשב במשך עשרים ושתיים שנה למת?

והרי המניעים שהביאו את יעקב לצאת מחברון ולהגיע לבאר שבע בדרכו למצרים מפורשים בדבריו, ואין בהם אלא שמחה:
מ"ה כח וַיֵּאמֶר יִשְׂרָאֵל: רב, עוֹד יוֹסֵף בְּנִי חַי!
אֲלֶכָה וְאֶרְאֶנּוּ בְּטָרְם אָמוֹת. – מקור 6 -

עלינו להתבונן אפוא בתוכן התגלות ה' ליעקב כדי לדלות ממנו תשובה לשאלתנו.

מ"ו, ב וַיֵּאמֶר אֱלֹהִים לְיִשְׂרָאֵל בְּמֵרְאֵת הַלַּיְלָה
וַיֵּאמֶר: יַעֲקֹב יַעֲקֹב
וַיֵּאמֶר: הֲנִי!
ג וַיֵּאמֶר: אֲנֹכִי הָאֵל-אֱלֹהֵי אַבְרָם
אֵל תֵּיכָּה מֵרְדָּה מְצַרִּימָה
כִּי לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁימְךָ שָׁם.
ד אֲנֹכִי אֲרַד עִמָּךְ מִצְרַיִמָה
וְאֲנֹכִי אֲעֲלֶךָ גַּם עֲלֶה
וַיֹּסֵף יִשְׁתֵּי יָדָו עַל עֵינָיו.

"אל תירא מרדה מצרימה" – אין אומרין 'אל תירא' אלא למי שהוא מתיירא", כך מעיר חזקוני בביאורו לפסוק ג.
(ראה פרושו בשלמות במקור 10).

ובכן, לצד שמחתו של יעקב על פגישתו הקרובה עם יוסף בנו האהוב, ישנה בו יראה מפני הירידה למצרים.

אולם מדוע היה ירא יעקב מכך?

רד"ק מוצא רמז לתשובה על כך עוד במעשה הזביחה של יעקב ב-מ"ו, א:

8. רד"ק על מ"ו, א
"ויזבח זבחים לא-להי אביו יצחק" – אמר כן לפי שיצחק אביו היה רצונו לרדת מצרים מפני הרעב, ואמר לו האל-ל (כ"ו, ב): יאל תרד מצרימה. וזבח הוא (- יעקב) זבחים בבאר שבע שהיא בקצה ארץ כנען.¹⁴ וקודם שיצא מן הארץ רצה לדעת רצון האל,

¹⁴ המהדיר של פירוש רד"ק בחומש 'תורת חיים' פירש שנושא המשפט הוא יצחק, ועל כן הפנה כאן ל-כ"ו, כה 'ויזבן (- יצחק) שם (- בבאר שבע) מִזְבַּח וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'". אולם ברור שרד"ק מתכוון במשפט זה ליעקב: ראשית, לא נאמר על יצחק שזבח זבחים בבאר שבע, ושנית, ציון מקומה של באר שבע "בקצה ארץ כנען" אינו עניין ליצחק, אולם הוא חשוב ביחס ליעקב.

הרי יוסף הזמין את אביו ואת ביתו למצרים רק לחמש שנות הרעב הנותרות!

פירושו של חזקוני, שבו פתחנו את הדיון ביראתו של יעקב, נראה יותר משאר הפירושים.¹⁹

הנה דבריו בשלמות:

10. חזקוני על פסוק ג'

"אל תירא מרדה מצרימה" – אין אומרין 'אל תירא' אלא למי שהוא מתיירא. לפי שהיה יעקב מתיירא ואומר: עכשיו שאני יורד למצרים, קרבו הימים שנאמר לזקני גזירת שעבוד ועיני על זרעו בארץ לא להם? אמר לו הקב"ה: "אל תירא מרדה מצרימה". אם לאביך הזהרתי, באתי לך להבטיחך: אם קרבו ימי שעבוד ועיני, גם קרבה הברכה שברכתי את זקנך (י"ב, ב) "ואעשך לגוי גדול". היינו "כי לגוי גדול אשימך שם".

מדבריו נראה, שיעקב, שיודע על גזרת שעבוד ועיני בארץ לא להם שנאמרה לזקנו, חושש שמא עכשיו, בשעה שהוא יורד למצרים, הוא מביא על עצמו ועל זרעו את קיום הגזרה, ועל כן הוא מתיירא.

הוא זוכה זבחים לא-לוהי אביו כדי שיתגלה אליו בנבואה ויפיג את חששו.²⁰

ובכן, כיצד מרגיע ה' את יראתו של יעקב? ה' דווקא מאשר את צדקת חששו של יעקב!

זהו המקום אפוא בסיפור הגדול על יוסף ואחיו שבו מורם המסך לרגע, וליעקב מתגלה המטרה הא-לוהית של העלילה כולה:

אל תירא מרדה מצרימה, כי לגוי גדול אשימך שם!

כדי שמשפחת יעקב תהפוך ליגוי גדול במצרים, אין די בחמש שנות הרעב שבהן סברו יוסף ואחיו שהם יהיו במצרים (ראה הערה 7 לעיל), אלא נחוצים לכך דורות רבים.

ה' אכן מאשר את חששו של יעקב, אולם הוא מנסה לרכך את הבשורה המרה בשתי דרכים:

ראשית, מבליט ה' את הצד החיובי בגלות זו העומדת על הפתח: בה, ודווקא בה, תתקיים הבטחת ה' לאבות (וליעקב עצמו) להפוך את זרעם לגוי גדול: "אם קרבו ימי שעבוד ועיני, גם קרבה הברכה שברכתי את זקנך 'ואעשך לגוי גדול'".

שנית, ה' מצרף הבטחות אישיות ליעקב:

ד אֲנִכִּי אֶרְדַּע עִמָּךְ מִצְרַיִם
וְאֲנִכִּי אֶעֱלֶךְ גַּם עִלָּה
וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ.

הבטחה ראשונה שניתנה ליעקב – "אֲנִכִּי אֶרְדַּע עִמָּךְ מִצְרַיִם" – מזכירה הבטחה דומה שניתנה לו בבית אל בצאתו לגלות הראשונה בחייו:

¹⁹ מקורו בפירוש ר' יוסף בכור שור.

²⁰ מבחינת הסבר אופיו של המעשה שעשה יעקב, שזבח זבחים לא-לוהי אביו, קרוב חזקוני לרד"ק: יעקב מתלבט בין שתי אפשרויות במה שנוגע לירידה למצרים, ומבקש מה' להתגלות אליו בנבואה ולהתיר את ספקותיו. אולם במה שנוגע לתוכן חששו של יעקב, קרוב פירוש חזקוני לדברי רמב"ן.

11. בראשית כ"ח, טו

(טו) וַהֲנִי אֲנִכִּי עִמָּךְ, וְשִׁמְרְתִּיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ

אף ההבטחה השנייה – "וְאֲנִכִּי אֶעֱלֶךְ גַּם עִלָּה" – מזכירה את דבר ה' ליעקב בבית אל, בהמשכו: וְהִשְׁבַּתִּיךָ אֶל הָאֲדָמָה הַזֹּאת...

אלא שבסיפורנו מלמד ההקשר כי העלאתו של יעקב תהא כבר לאחר מותו, וכוונת דבר ה' היא שיעקב יזכה להיקבר בארץ, בקבר אבותיו.²¹

ואם כן, מזכירה הבטחת ה' הזו ליעקב את מה שנאמר לאברהם בברית בין הבתרים:

12. בראשית ט"ו

(יג) יָדַע יִצְחָק כִּי גַר יִהְיֶה זֶרְעוֹ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם...

(טו) וְאַתָּה תָּבוֹא אֶל אֲבֹתֶיךָ בְּשָׁלוֹם תִּקָּבֵר בְּשֵׂיבָה טוֹבָה.²²

ההבטחה האישית השלישית ליעקב חותמת את דבר ה' ואת המחצית הראשונה של הסיפור הקצר הזה: וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ.

מעגל חייו של יעקב, שביקש כל חייו לישיב בשלווה ולא עלה בידו, יסתיים סוף סוף בשלווה המיוחלת, כאשר יוסף, שלמען הפגישה עמו יורד יעקב למצרים, הוא שיעצים את עיני אביו במותו וידאג לקבורתו בארץ כנען.

המחצית הראשונה של סיפורנו פותחת בהזכרת שמו של יוסף – "עוד יוסף בני חי",

וגם חותמת בהזכרת שמו – "וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ".

במהלך המחצית הזאת עובר יעקב תהליך נפשי מורכב וקשה, והופעת שמו של יוסף בשני קצות המחצית מסמלת את השינוי הכרוך בתהליך הזה.

בראש סיפורנו יוזם יעקב את המסע לבאר שבע, מתוך קריאה של שמחה "רב, עוד יוסף בני חי".

שמה של מצרים אינו נזכר בשני הפסוקים הראשונים של הסיפור, כאילו מנסה יעקב להדחיק את העובדה שכדי לראות את יוסף עליו ללכת למצרימה.

על כל פנים יוסף הוא הזרז של הליכת יעקב.

²¹ כך פירשו את כוונתה של הבטחת ה' הזו ליעקב רש"י (בעקבות התלמוד הירושלמי סוטה פרק א הלכה י), רשב"ם, ראב"ע, חזקוני ומפרשים נוספים.

אמנם ישנם מדרשים (והם הובאו בעיונה של נחמה ליבוביץ לפרשתנו, עמ' 363) שפירשו את הבטחת ה' הזו על עם ישראל ועל יציאת מצרים, וכך פירש רד"ק בפירושו הראשון וכך גם נראה מדברי רמב"ן. אולם לשון ההבטחה וההקשר שבו היא נתונה מלמדים כי פשוטה כדברי המפרשים הראשונים שהזכרנו. הלשון היא בפנייה ישירה ליעקב האיש, וכשם שהמילים "וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ" כוונתן הברורה היא ליעקב האב, כך גם המילים שלפניה "אֲנִכִּי אֶרְדַּע עִמָּךְ... וְאֲנִכִּי אֶעֱלֶךְ..." מכוונות ליעקב עצמו כהבטחה אישית. ההקשר מלמד גם על כך שהבטחת העלאתו של יעקב תתקיים לאחר מותו: ראשית, נובע דבר זה מכך שבחלק הראשון של דברי ה' (בפסוק ג) מובהר ליעקב שירידתו מתחילה גלות שלו ושל זרעו. לו יעלה יעקב החי חזרה לארץ כנען, מסתבר שיעלה אתו כל זרעו, ונמצא שהגלות לא תתחיל. שנית, ממה שסיים ואמר "וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ", שפשוטו יעצים עיניך במוותי (רס"ג, ראב"ע ומפרשים נוספים), יש ללמוד שיעקב ימות במצרים, ואם כן העלאתו ממנה תהיה רק לאחר מותו, לאחר שיוסף ישית ידו על עיניו.

²² ההבדל בין ההבטחה האישית לאברהם שהוא לא ייפגע מן הגלות של זרעו לבין ההבטחה הדומה ליעקב הוא בכך שההבטחה ליעקב כרוכה בהעלאתו לארץ, מה שלא היה נחוץ להבטיח לאברהם שמת בארץ.

החילוף בין שני השמות נעשה עוד במחצית הראשונה של הסיפור, בפנייתו של ה' ליעקב:

מ"ו, ב וַיֹּאמֶר: **יעקב יעקב**!²⁴ וַיֹּאמֶר: הַגִּנִּי!

עמד על חילופין אלו רמב"ן:

13. רמב"ן בביאורו לפסוק ב

"וַיֹּאמֶר יעקב יעקב" – אחר שאמר לו השם (ל"ה, ז) "לא יקרא שמך יעקב כי אם ישראל יהיה שמך" היה ראוי שיקראנו בשם הנכבד ההוא, וכן הוא נזכר בפרשה הזאת שלושה פעמים! אבל קראו יעקב' לרמוז, כי עתה לא ישור עם א-לוהים ועם אנשים ויוכל, אבל יהיה בבית עבדים עד שיעלנו גם עלה, כי מעתה הגלות תתחיל בו... יעקב' הוא עתה ברדתו שם.

2. מנוסע לנישא

בראש סיפורנו יעקב הוא שיזם את ההליכה – "אֵלֶּכָה וְאֶרְאֶנּוּ", והוא שהולך בראש משפחתו – "וַיֵּסַע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ".

אולם לאחר שנתגלתה לו בדבר ה' משמעות הירידה למצרים – תש כותו:

בקושי הוא קם לאחר אותו לילה בבאר שבע – "ויקם יעקב מבאר שבע".

עתה אין הוא המוביל את משפחתו, אלא הוא מובל על ידי בניו: הַ **וַיֵּשְׂאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת יַעֲקֹב אֲבִיהֶם וְאֶת טַפָּם וְאֶת נְשֵׂיהֶם בְּעֶגְלוֹת...**

כשם שהם נושאים את טפם ואת נשיהם בעגלות, כך הם נושאים את יעקב אביהם.

3. מיחיד לרבים

לא רק חולשה תקפה את יעקב במחצית השנייה של הסיפור, אלא שהיחס בין משקלו בסיפור לבין משקל בני משפחתו התהפך:

במחצית הראשונה מובלטת דמותו של יעקב לכל אורכה ואילו משפחתו נזכרת אך ברמז: בפסוק כח "וַיֵּסַע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ".

אולם במחצית השנייה מושם דגש דווקא על המשפחה, ודמותו של יעקב הופכת משנית.

בני ישראל הם הפעילים במחצית זו, ומלבדם נזכרים טפם נשיהם מקניהם ורכושם.

שוב נזכרים "בְּנָיו וּבְנֵי בְּנָיו... בְּנָתָיו וּבָנוֹת בְּנָיו וְכָל זָרְעוֹ" של יעקב, כאלו שהביא אתו מצרימה. בירידה לגלות אין חשיבות ליעקב האיש אלא דווקא לזרעו.

4. מן "העגלות אשר שלח יוסף" אל אלו "אשר שלח פרעה" בפסוק שקדם לתחילת סיפורנו נאמר:

מ"ה, כו וַיֵּרָא אֶת הָעֶגְלוֹת אֲשֶׁר שָׁלַח יוֹסֵף לְשֵׂאת אֹתוֹ

וַתַּחֲי רֹחַם יַעֲקֹב אֲבִיהֶם. – מקור 7 -

אולם בתיאור הירידה בפועל, לאחר שנתגלתה האמת המרה

ליעקב, נאמר: – מקור 6 -

מ"ו, ה וַיֵּשְׂאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת יַעֲקֹב אֲבִיהֶם...

בְּעֶגְלוֹת אֲשֶׁר שָׁלַח פְּרָעָה לְשֵׂאת אֹתוֹ.

בבואו לבאר שבע, עיר קצה גבולה הדרומי של ארץ כנען, נעצר יעקב ממהלכו הנלהב, וזובח זבחים לא-לוהי אביו מתוך חשש ומצוקה:

האם אין עזיבתו את הארץ עתה מהווה ראשיתה של גלות ארוכה, זו שנגזרה על זרעו של אברהם?

ההתלהבות שבראשית המסע מתחלפת עתה בפסוק וברתיעה.

בדבר ה' ליעקב בשלושת הפסוקים הבאים, מתחלפת סיבת מסעו של יעקב:

הסיבה עתה אינה הסיבה האנושית הטבעית – אהבת אב זקן לבנו האבוד שנתגלה לו פתאום, אלא סיבה עמוקה וכואבת – יש הכרח בירידה למצרים כדי להתחיל את הגלות.

כאן ניתנת ההודעה ליעקב על הסיבתיות הכפולה של האירועים, ומה שיעקב יכול היה רק לשער ולחשוש מפניו הופך לו לוודאות.

פעמיים נזכר שמה של מצרים בדבר ה', כדי להדגיש שזהו יעד המסע, דבר שיעקב ניסה אולי להדחיק.

ומה עם יוסף?

יוסף הופך עתה מהיותו סיבת ההליכה (ועל כן הופיע שמו בראש הסיפור, כשיעקב יזם את היציאה למסע), לפיצוי הניתן ליעקב על ירידתו למצרים, ועל כן שמו מופיע בסיום דברי הנחמה שאומר ה' ליעקב.

כמה מתאים לתהליך המתואר במחצית זו המשל שהמשילו רבותינו בבראשית רבה פו, ב: - מקור 3 -

לפרה שהיו מושכין אותה למקולין, ולא היתה נמשכת. מה עשו לה, משכו את בנה לפניו, והיתה מהלכת אחריו על כרחה שלא בטובתה.

ה. המחצית השנייה – מבאר שבע מצרימה

האם הועילו דברי הנחמה והחיזוק שאמר ה' ליעקב?

הבשורה שנתבשר יעקב, שירידתו עתה למצרים היא ראשיתה של גלות ממושכת לו ולזרעו אחריו, על אף כל ריכוכה, הממה את יעקב ונטלה ממנו כל שביב שמחה.

דבר זה בא לידי ביטוי בכמה אופנים בסיפור.

1. מישראל ליעקב

שמו של אבינו מופיע בשבעה מקומות בסיפורנו (ובוודאי משמש בו כמילה מנחה) אלא ששם זה מתחלף במהלכו.

בראש הסיפור מופיע שלוש פעמים השם 'ישראל' בשלושה פסוקים רצופים: – מקור 6 -

"וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל..." (מ"ה, כח); "וַיֵּסַע יִשְׂרָאֵל..." (מ"ו, א); "וַיֹּאמֶר אֶל-לְהִים לְיִשְׂרָאֵל..." (שם, ב).

במחצית השנייה, לעומת זאת, מופיע השם 'יעקב' שלוש פעמים בשני פסוקים:

"וַיִּקָּם יַעֲקֹב מִבְּאֵר שָׁבַע וַיֵּשְׂאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל²³ אֶת יַעֲקֹב אֲבִיהֶם" (שם, ה);

"וַיָּבֵאוּ מִצְרַיִם יַעֲקֹב וְכָל זָרְעוֹ אִתּוֹ" (שם, ו).

²⁴ זוהי ההופעה הרביעית, המרכזית, של הופעת שמו של אבינו בסיפור קצר זה, ובה נעשה חילוף השמות בסיפור. מרכזיותה של הופעה זו מתבטאת גם בכך שה' הוא הנוקב בשמו של אבינו, ועוד שהוא נוקב בשמו פעמיים (אך לענין מניית הופעות השם בסיפורנו הן נמנות כאחת).

²³ "בני ישראל" הוא השם הרשמי של המשפחה, ואין הכוונה כאן ליעקב באופן אישי. כיוצא בדבר: "כִּי נִבְלָה עֵשָׂה בְּיִשְׂרָאֵל" (ל"ד, ז); "וַיָּבֵאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל לְשֶׁבֶר בְּתוֹךְ הַבָּאִים" (מ"ב, ה); "וַאֲלֵה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרַיִם" – יעקב וּבְנָיו" (מ"ו, ח). על הפסוק האחרון ראה מה שכתבנו בעיון לפרשתנו בסדרה השנייה סעיף ד.

מאמרו של ר' יוחנן שהבאנו בסוף סעיף א של עיוננו – "ראוי היה יעקב אבינו לירד למצרים בשלשלאות של ברזל, אלא שזכותו גרמה לו, דכתיב: 'בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה'" – מתאים מאוד לראשיתו של סיפורנו.

אולם לאחר שגילה ה' ליעקב את האמת על ירידתו לגלות מצרים, הפכו 'חבלי האדם (- זה יוסף) ועבותות האהבה' – "העגלות אשר שלח יוסף", אם לא לשלשלאות של ברזל, הרי לכלובים של זהב – "בעגלות אשר שלח פרעה לשאת אתו".

אמנם אין סתירה בין שני תיאורי העגלות הללו, שהרי קראנו ביחידה הסיפורית הקודמת:

14. בראשית מ"ה

(יט) וְאַתָּה צְוִיָּתָהּ זֹאת עֲשׂוּ, קָחוּ לָכֶם מֵאָרֶץ מִצְרַיִם עֲגָלוֹת לְטַפְּכֶם וְלְנִשְׁיֵיכֶם וּנְשֵׂאתֶם אֶת אַבְיֵיכֶם וּבְאתֶם.

ויוסף עשה כמצוות פרעה:

(כא) וַיִּתֵּן לָהֶם יוֹסֵף עֲגָלוֹת עַל פִּי פְרָעָה."

אולם מדוע מתוארות העגלות הללו בשני תיאורים שונים? נראה כי שני התיאורים הללו מציינים שתי נקודות תצפית שונות של יעקב על אותן העגלות.